

Фортифікаційні споруди Європи часів Середньовіччя.

Матеріал, первинно підготовлений як реферат, містить загальний огляд розвитку середньовічної оборонної архітектури на теренах Європи (в основному Західної) в добу Середньовіччя та, частково, Відродження й Бароко. Ця стаття значною мірою фрагментарна, і вже певно, висвітлює тему ажніж не в повнім обсязі (поза увагою лишилося, наприклад, чимало регіонів на кшталт Ірландії та Східної Європи певних періодів, територія Балкан). Проте приділено увагу порівняно рідко висвітлюваній фортифікаційній справі Раннього Середньовіччя; розглянуто фортифікаційне будівництво з мистецтвознавчої точки зору а також здійснено спробу «концептуального» розгляду європейських фортифікаційних споруд: подекуди висвітлено їхнє місце не лише у військовій справі, а й у культурі Європи, їхня роль як показника (індикатора) соціального, політичного й культурного розвитку суспільства.

Фортифікаційні споруди Раннього Середньовіччя

Оборонне зодчество Раннього Середньовіччя розвивалося з кількох джерел, головними з яких слід, як видається, вважати:

- «Напрацювання» давньоримської архітектурної школи, від якої, внаслідок інтенсивного будівництва, лишилося чимало зразків на просторах, зокрема, Південної, Західної та частково Центральної Європи. Її архітектура в першу чергу передбачала використання каменю. Споруди цього напрямку зводяться переважно за єдиним планом, що майже не мінявся від Вельсу до Месопотамії, і переважно мають вигляд військових таборів та укріплень, зведених за типом військових таборів.

- Здобутки місцевих «автохтонних» (доримських) та інших сучасних їм фортифікаційних шкіл: гальської (згодом – гало-римської), слов'янської та германської. В цих школах значно частіше використовувалося дерево. Щоправда, траплялися й «муровані школи» - так, стійкі власні традиції мали Ібери та Кельтібери; муроване будівництво було поширене і в Даків; проте чимало цих шкіл (зокрема, гальська, для якої було характерне поєднання каменю й дерева – напр. т. зв. «Гальський мур») були «асимільовані» а то й витіснені римською, котра, зазвичай виявлялася продуманішою і прогресивнішою (хоча, швидше за все, в умовах римського панування просто не було й мови про зведення «варварами» власних укріплень; а здобутками цих самих «варварів» у сфері фортифікації

римські загарбники аж ніяк не спокушались, щоб їх розвинути у власній будівельній діяльності). В Центральній же та Східній Європі рішуче переважало дерево. «Автохтонні» школи вирізняються різними підходами до побудови оборонних споруд, їх «стилями»; на відміну від римської, вони значно активніше використовували рельєф місцевості, охочіше користуються «підручними матеріалами»; відповідно, вони відзначаються значно більшою розмаїтістю.

Проте варто враховувати, що чимало здобутків фортифікаційних шкіл (в першу чергу автохтонних) зазнали значних змін в добу Великого переселення народів; довготривалі оборонні споруди на той час, слід гадати, не були настільки актуальними, тож немало здобутків попередньої доби загинуло. Істотно «дісталось» й римській архітектурі, проте вона збереглася в Східній Римській імперії – Ромейській, нині більш відомій, як Візантійська. Вона згодом істотно вплинула на оборонну архітектуру Балканських держав.

З іншого боку, ім'я Риму стало в Європі досить грізним, щоб чимало з того, що було з ним пов'язано сприймалося з шаною. Особливо це, звичайно, стосувалося воєнної сфери, бо перемоги Римлян надовго запам'яталися навіть тим народам, які не мали доступу до докладніших відомостей про них. У зв'язку з цим, чимало спорожнених римських таборів, і укріплених міст, що Римляни лишали по собі в Європі, природно, розглядалися «варварськими» народами як один із засобів римської воєнної звитяги (яка в Ранньому Середньовіччі для багатьох була особливо актуальною); врешті, достатньо було самого враження, яке справляли ці потужні споруди на тих, кому звести подібне було не під силу. Тож готові укріплення, мури й башти, зведені за грамотним планом, викликали закономірне бажання ними скористатися. Так, римські мури було використано в оборонних спорудах м. Кьольн, Честер (Англія); красномовним фактом є розвиток численних європейських міст з римських укріплених міст і таборів. Серед них досить згадати лише столиці: Відень, Братислава, Париж, Белград тощо. Значними містами були свого часу (а почасти є й зараз) Честер (Англія), Марсель (Франція), Несебір (Болгарія), Кьольн (Німеччина), Вормс і Ксантен (там само), оспівані в «Пісні про Нібелунгів». Чимало з цих міст донині частково зберегли планування римського міста або табору, на місці якого були засновані, або з якого виростили.

Рідко хто ігнорував ці укріплення, воєнна міць яких видавалася досить красномовною – хоча римськими укріпленнями й принципово гребували наприклад, Англосакси: вчені, проте, й досі не знайшли задовільного пояснення такої їх поведінки. Однак, архітектура численних народів, що осіли на теренах Європи не дозволяла органічно перейняти й розвинути здобутки римського оборонного будівництва. Не те щоб архітектура «варварів» такою вже недорозвиненою: їхні фортифікації, як побачимо пізніше, стояли на досить високому рівні; вона знала й грамотні воєнно-стратегічні рішення, і складні оборонні конструкції; «варвари» могли зводити й малі форпости, й могутні фортеці та городища, а в разі потреби – й оборонні лінії; і вже чого їм точно не бракувало – то це розуміння стратегічної доцільності зведення оборонних споруд та вміння користуватися природними умовами даної місцевості. Проте в них, на відміну від дерев'яно-земляної, була не так розвинена система мурованого будівництва; остання вимагала значно більших трудозатрат, порівняно з традиційною дерев'яною. Крім того, навіть у загалом «кам'янистих» регіонах на кшталт Франції, муроване будівництво передбачає зазвичай транспортування важкого матеріалу, – щонайменше до вигідного місця, на якому передбачалося звести форпост; тоді як дерево часто знаходилося «під рукою». Тож це дозволяло не просто звести фортифікаційну споруду з меншими трудозатратами, а зробити це в найкоротший термін, що в умовах регулярних міжусобиць та постійних локальних конфліктів мало для «варварських» племен життєво важливе значення в прямому значенні цього слова. «Довгобуди» могла собі дозволити лише централізована держава, яка мала більш чи менш регулярні надходження у вигляді податків і повинностей, тож за стабільне просування грандіозного заходу могла бути спокійною принаймні теоретично; до того ж, авторитет тієї самої Римської імперії був досить міцним, щоб вона могла собі дозволити братися за великі

архітектурні проекти будучи певною, що їй ніхто за цей час не заважатиме. До того ж, чималі ресурси (непорівнювані з ресурсами якого-небудь племені, хай і досить могутнього), дозволяли звести трудомістку споруду досить швидко. Тимчасом жодне з «варварських» племен не мало стільки ресурсів, щоб відволікатися на такий грандіозний захід, як будівництво мурованих оборонних споруд без ризику втрати своєї стабільності.

В ході Великого переселення народів чимало культурних здобутків було втрачено. Особливо не пощастило в цьому плані Західній Європі, де кельтська фортифікаційна школа загинула внаслідок установленого там Рах гомана, а здобутки римської були зметені численними нашествиями різних племен і народів, котрі нерідко супроводжувалися ґрунтовними руйваннями. Таким чином, після доби Великого переселення народів Європейцям у фортифікаційній архітектурі багато в чому доводилося починати «з нуля».

Зате Середньовіччя дало принципово новий тип фортифікаційної споруди, поява й розвиток якого був тісно пов'язаним не лише зі стилями та технічними досягненнями у сфері архітектури, а й з соціально-політичним розвитком європейського суспільства. Йдеться про замки – оборонні житла воєнної еліти суспільства – шляхти.

Замки стали відповіддю на нестабільність, що панувала в Європі ще з часів Великого переселення народів: вони були покликані захистити їхнього мешканця від примх долі, мінливість якої в часи скандинавських набігів, пережитками варварства, що передбачало регулярні виправи у бік сусідів та загальної слабкої визначеності державних кордонів була, слід гадати, особливо відчутною.

Найранішим типом замку був дерев'яний, зведений на пагорбі, зазвичай штучному – мотте. Основною і найранішою формою замку був донжон – дім, пристосований до оборони, що напочатку забезпечувалося його якомога вищим розташуванням на місцевості, що дозволяло не лише вигідніше боронитися, а й помітити небезпеку завчасно. Згодом додавалися двори, покликані потенційно збільшити тривалість потенційної оборони.

Незважаючи на істотно еволюціоноване технічне вирішення замків за період Середньовіччя, їхня концептуальна структура в основному не мінялася аж до кінця Середньовіччя. Основною спорудою була башта, зазвичай двоповерхова – донжон. Зазвичай вона розташовувалася на вершині пагорба, яка по периметру оперізувалася палісадом. Навколо пагорба виривали рів, якого заповнювали водою з найближчої водойми (коли така була поряд). Через рів перекидався підйомний міст, який вів до рівнинного двору, теж оточеного палісадом. Якщо перший двір був порівняно компактним – там могли розташовуватися, крім власне житла – донжона – щонайбільше які-небудь підсобні споруди на кшталт кухні чи майстерні, то в другому дворі – значно гірше захищеному, але істотно більшому за площею – розташовувалися сільськогосподарські та складські споруди, де могла утримуватися, зокрема, худоба, належна власникові, зберігалася збіжжя та інше добро. Цей двір теж оточувався ровом, до нього вів один вхід з перекидним мостом, другий вів нагору, на вершину пагорба до верхнього двору і донжона.

Таким чином, в разі облоги, нижній двір замку ставав продовольчою базою його оборонців, дозволяючи йому якийсь час існувати «автономно» від зовнішнього світу, харчуючись зі складських запасів і очікуючи, або поки ворогові «все це» не набридне і він махне рукою – або поки надійде допомога. До того ж, значна площа двору дозволяла розташуватися там численному населенню довколишньої округи, яке шукало захисту від нападників і часом істотно поповнювало число оборонців – що до певної міри відшкодовувало порівняно слабку захищеність двору, поєднану зі значнішою протяжністю оборонної лінії, яку доводилося захищати.

На випадок взяття нападниками нижнього двору, захисники переміщувалися до верхнього, де з тримали оборону з вигіднішої позиції. Цьому сприяла як менша протяжність оборонної лінії, так і розташування на вершині пагорба, що істотно утруднювало штурма. Нарешті, донжон правив за

останній пункт оборони, де в разі, якби ворог вдерся і до верхнього двору, тримав оборону феодал з останніми захисниками фортеці.

Проте попервах замки ще не правили своєму господареві за житло: вони часто мали управителя, який наглядав за ним у відсутність феодала, котрий мешкав, у кращому випадку неподалік його стін. В замку ж розташовувалися господарські споруди: вони, слід гадати, в цей час правили за пункти збору війська, прихисток для навколишнього населення в разі нападу ворога, в мирний час порожніючи. Коли точно замки виділилися як житло – сказати важко: але вже достеменно відомо, що в оттонівську добу (правління Отто I-го Великого) графи вже поселяються в дерев'яних донжонах.

Оборонні споруди міст почали мурувати раніше, ніж замки. Одним із перших міських укріплень на теренах Західної Європи можна вважати мури Парижа, зведені для захисту від Вікінгів, які були справжньою напастю для Західної Європи в добу Раннього Середньовіччя. Від вікінзького лихоліття міста й монастирі потерпали протягом кількох сторіч, будучи практично безборонними: муровані укріплення майже не траплялися. Вже з новими мурами Париж не просто не впав, а й витримав тривалу облогу численного скандинавського війська. Це було безпрецедентним актом в європейській воєнній історії тієї доби, коли було наочно показано, що Вікінгів можна бити і можна оборонятися; тож з того часу міські оборонні споруди набувають все більшого поширення. Майже завжди пізніше до міських укріплень вписуються замки, що були їх складовою і ключовим вузлом системи оборони міста. Проте значного поширення мурованих оборонних споруд це ще не означало: за укріплення для міст у Західній Європі часто правлять лише вали з палісадом; тимчасом як у Східній Європі, де було добре освоєне дерев'яне зодчество трапляються складніші конструкції.

Де ж фортифікаційна справа в добу раннього Середньовіччя на теренах Європи процвітала – то це в Ромейській імперії. Особливо активно воно здійснювалося в часи Юстиніана Великого. Зводилися як окремі фортеці, так і міські укріплення, де майже неподільно панували квадратні форми башт. На Балканах часто використовувалася кладка опус мікстум (ради каменів чергувалися з 5-ма – 6-ма рядами цегли), тоді як у Криму переважало будівництво лише з каменю. Зокрема, було реконструйовано оборонні споруди Херсонеса Таврійського, що вже тоді був важливою воєнною базою Чорного моря, а також столиці: імператор Феодосій істотно розширив її межі, спорудивши ряд мурів, згодом названих його іменем. Федосієві мури, зведені частково в техніці опус мікстум, були споруджені за останнім на той час словом воєнної техніки: вони мали численні лазівки, пастки; перед основним муром зводився на відстані додатковий, значно меншої висоти, званий протейхізмом. Відстань між протейхізмом та основним муром – перібола (в європейській термінології – цвінгер) – в Константинополі сягала 15-18 метрів; меншою вона була зазвичай в інших фортецях, зводжуваних візантійськими майстрами на Балканах (8-12 м). Протейхізмом зазвичай укріплювався та ділянка стіни, що вважалася найнебезпечнішою; проте траплялося, що фортеця зводилася по всім периметрі. З цим прийомом пі оборонного будівництва пізніше познайомилися хрестоносці, перенісши його до Західноєвропейської архітектури.

Цікавим типом оборонних споруд Раннього Середньовіччя були оборонні лінії. У «варварські» часи, коли на першому місці стояла громада й основні посади в ній були виборними, що забезпечувало принаймні мінімум довіри населення до заходів, здійснюваних очільниками, така можливість була досить реальною – і втілювалася, зокрема, в т. зв. «галльському мурі», рештки якого, частково реставровані, можна бачити у Франції й понині.

В часи ж Середньовіччя та Відродження оборонні лінії в такій кількості не зводилися: цьому на заваді стояли, по-перше, завелика коштовність їх зведення, по-друге – порівняно слабка централізованість більшості великих середньовічних держав, що не дозволяла їм мобілізувати належну кількість ресурсів, по-третє – лінія вимагала завеликої кількості вояцтва для належної оборони в разі штурму – чого знов-таки жодна середньовічна держава не могла собі дозволити без помітної шкоди для своєї економіки.

Іншу картину спостерігаємо на теренах Рومейської імперії. Її ресурси (та здатність цими ресурсами розпоряджатися – давала про себе знати централізованість) були в Ранньому Середньовіччі багато більшими, ніж у будь-якої іншої європейської держави. Тож Ромеями і зводилися коло кордонів так звані «довгі мури». Розташовувалися вони, в основному, в басейні Чорного моря і відомі щонайменше в трьох регіонах: на Кавказі (Лазіка), в Криму (кілька ліній на пасмах Кримських гір) та в околицях Константинополя.

Крім того, як видається, неможливість створення таких грандіозних споруд крилася в істотно зміненому соціальному кліматі. Відомо-бо, що такі архітектурні чудовиська, як подібні до вищезгаданих ліній, можуть зводитися лише силами цілого народу. Що може правити мотивом для такої безпрецедентної мобілізації народних зусиль – інше питання: або жорстокі заходи тоталітарної влади, яка нікого не питає (Китай, і, до певної міри – Римська імперія) – або всезагальної суспільної домовленості «викластися» на велетенську працю, необхідність якої диктувала об'єктивна потреба, котра загалом була для всіх очевидною і тому полегшувала таку домовленість (як, наприклад, загроза чужого вторгнення або регулярні набіги войовничих сусідів, котрі залишали небагато шансів на виживання).

Проте в ранньосередньовічному «напівварварському» суспільстві громадські тенденції були ще досить сильними і суцільні оборонні лінії таки траплялися. Вони зазвичай споруджувалися на вузьких перешийках, що становили собою єдиний суходільний шлях до більш чи менш значних територій, відмежовуючи державу (яка на згаданих «більш чи менш значних територіях» зазвичай знаходилася) від решти «великої землі» або конкретної неспокійної зони і таким чином забезпечуючи її від несподіваного нападу.

До таких споруд належать Оффів вал в Англії та Данавірке на території нинішньої Німеччини, що відмежовував півострів Ютланд від решти материка. Першого було зведено за наказом Оффи – сучасника Карла Великого, якому вдалося ненадовго об'єднати під своїм правлінням більшу частину території Англії. Оффів вал був подекуди укріплений кам'яною кладкою насухо, але, наскільки відомо, його не було завершено. Зведення ж Данавірке приписують данському конунгові Готфрїду, відносячи початок будівництва до 737-го року. Можна припускати навіть конкретну ситуацію, «з нагоди» якої Дани взяли до такої справи: на той час різко загострилися їхні стосунки з Франками, очолюваними Карлом Великим. Данавірке складався з 3-х пасем і мав вигляд валу, подекуди з дерев'яними укріпленнями. Він не раз до- і перебудовувався (пізніше, напр., на деяких його ділянках було зведено кам'яні мури – вірніше, вала було укріплено кам'яною кладкою – з дерев'яними гульбищами – критими галереями. Відомо про існування в добу Вікінгів брами – єдиної, через котру півострів Ютланд сполучався з рештою Європи.

Забезпечити безпеку власної держави – хоч би й не суцільною оборонною лінією – намагався вже згадуваний Карл Великий. Вздовж кордону його імперії було зведено дерев'яні башти в межах видимості одна одної, з яких подавалися сигнали в разі наближення ворога до кордонів держави. Неважко помітити спадковість цієї оборонної системи від давньоримської: подібна якраз проходила неподалік кордонів Франкської держави – Рейном та Дунаєм; тільки башти тієї оборонної системи були мурованими. Цікаво, що в баштах-вартівнях Королівства Франків було, судячи з їх форми, підсябиття, (про якого мова ще піде нижче) – але на романські замки Раннього Середньовіччя їх перенести не додумалися.

Але в Середньовіччі, коли в Європі формувалися централізовані держави з неодмінним апаратом примусу, коли були розмежовані простолюди і шляхта, суспільство втратило властиву «варварському» суспільству «духовну консолідацію», і про взаємну довіру між нерідко зарозумілими феодалами та простолюдом не могло бути й мови. Ризикуючи повторити стереотипи радянської псевдонауки, ризикну все ж ствердити, що певною мірою замки, що з'являються в добу Середньовіччя позначають не лише потяг до безпеки, а й відмежування феодалів (до яких входили не тільки лицарі – шляхта, а й представники духівництва) від власного народу – «поспільства». Це,

принаймні, узгоджується зі становим розмежуванням, яке набуло поширення в суспільстві середньовічної Європи. Сама по собі напруженість обстановки факт виникнення і поширення замків навряд чи пояснює: адже й у давні часи обстановка часом була не менш напруженою – але на це тоді знаходили іншу відповідь: спорудження городищ, або навіть укріплень для тимчасового використання – в яких на час бойових дій могло сховатися населення округи по можливості ще й зі своїм майном – а не кілька чоловік сім'ї феодала з найближчими слугами та охоронцями. (Спорадично, правда, замки також правили за прихисток для місцевого населення на час бойових дій – про що дещо нижче).

Фортифікаційні споруди Зрілого Середньовіччя. Становлення мурованого будівництва у Західній Європі.

Кінець Ранняго і початок Зрілого Середньовіччя прийнято розмежовувати 843-м роком – датою Верденської угоди, якою було закріплено поділ імперії Карла Великого. У Західній Європі в цей час відбувається поступове становлення мурованої архітектури, та й мистецтва загалом, що ознаменувалося появою першого мистецького стилю, більш чи менш загального для більшої частини території Західної Європи – романського, котрий чи не найяскравіше виявився саме в архітектурі.

Архітектурні споруди романського стилю відзначаються масивністю та присадкуватістю об'ємів; саме в цьому – архітектурному – напрямку використання римської спадщини є найпомітнішим: це використання циркульних та хрещатих склепінь, вікон, розділених кількома колонками і з відповідною кількістю невеликих арок. Крім того, романські споруди відзначаються значною товщиною стін, що зазвичай перевищувала метра завтовшки (а могла сягати й до 2-х), і вузькими вікнами порівняно малих розмірів. Дахи були невисокими, часто – двосхилими. В романську добу оборонними спорудами вважають, крім власне фортифікаційних споруд також храми – до такого висновку спонукають, зокрема, згадувані значна товщина стін і малі розміри вікон, що нагадували бійниці. Практика оборони в церквах дійсно була досить поширеною – принаймні у Східній Європі; але значну товщину стін та малі розміри вікон слід гадати, варто також (а може, й виключно) пояснювати порівняно слабким розвитком будівельної справи, інженерної думки: за рахунок товщини стіни стояли все-таки надійніші, а прорізати їх надто великими отворами середньовічні майстри не ризикували – щоб ті, бува, не завалилися. Все ж, попри запозичення деяких прийомів римської архітектури, зодчим Західної Європи не вдалося освоїти весь досвід давньоримських часів: потрібно було ще «набити руку».

Зате романські споруди справляли поважне враження, що, втім, часом межувало з гнітючістю.

Перші муровані донжони, наскільки відомо, постають у Франції. Прообразом їх став круговий зубчастий мур, що увінчував пагорба; цей мур згодом замінила вежа. Напорчатку вона найчастіше мала квадратну форму. Замок намагаються розташувати якомога вище; обноситься муром перший двір, зовні підпертий ступінчастими контрфорсами. А ось при зведенні донжонів контрфорси принципово ігнорують, щоб не давати нападникам навіть гіпотетичної можливості на нього здертися. З цією самою метою єдиного входу до донжону не розташовували на рівні землі – його обов'язково намагалися підняти бодай на рівень другого поверху, куди можна було потрапити лише по приставній драбині, яку мешканці башти в разі небезпеки зтягували нагору до себе. Пізніше, коли

ускладнилася й конструкція донжону, до входу стали підводити муровані сходи – але до рівня землі його все одно не опускали. Перші ж замки звичного типу постали в Нормандії, звідки швидко поширилися суміжними територіями, потрапивши й до Англії. Вони могли мати по кілька дворів(внутрішній, природно, мав найтовщі мури). Брама традиційно захищається двома виступаючими пів циліндричними баштами, що утворюють передбрамне укріплення – барбакан, що поступово ускладнюється.

Замки Німеччини виглядали на той час ще менш доладно. Зводжувані переважно в горах, вони не вирізнялися великою міцністю й грамотністю архітектурного рішення – зате розташовувалися по можливості чимвище. Вони більше підкорялися рельєфу місцевості, котрий був в основному гірським і, вочевидь, при забезпеченні обороноздатності фортифікацій більше покладалися на нього, ніж на якість та товщину стін. Будучи попервах менш досконаліми, ніж нормандські, німецькі замки зате були значно чисельнішими.

Оборонне будівництво в цей час інтенсивно розвивалося на Піренейях у зв'язку з Реконкістою. Воно перепрацьовувало не лише здобутки Арабів та сусідньої Франції, а й вестготську спадщину, що відобразилося, зокрема, в переважанні башт круглої форми (Європа тимчасом в більшості своїй прийде до цього рішення в кінці доби Хрестових походів; а згодом до цього спонукав також розвиток артилерії). Втім, у Португалії справа стояла ледь не протилежним чином. В Європі цекви й монастирі нерідко пристосовувалися під оборонні потреби, проте на Піренейях ця тенденція виявилася особливо активно: дійшо до того, що церкви цілеспрямовано вписувалися до системи оборонних мурів міста (в Еворі, наприклад, їх таких налічувалося 9). Вони виступали своїми абсидами далеко за лінію мурів, замінюючи собою башти.

Ранньосередньовічні фортифікаційні споруди зводили з обтесаних кам'яних блоків – квадратів, що було якоюсь мірою реліктом давньоримської фортифікаційної справи. В Західній Європі за матеріал для мурованих оборонних споруд зазвичай правили місцеві породи каменю. Так, у Франції це міг бути вапняк чи порівняно легкий в обробітку туф; у Скандінавії та Португалії з цією метою часто використовувався граніт. На споруди останньої це наклало своєрідний відбиток: через те, що граніт – матеріал твердий і складний в обробітку, деякі оборонні споруди Португалії відзначаються лаконічністю та простотою об'ємів, позбавлених будь-якого декору. Зате там, де матеріал дозволяв, піренейські фортифікатори (особливо це стосується Іспанії) не цуралися декоративності. На кінець Реконкісти зформувався оригінальний місцевий стиль, званий мудехар, в котрому змішалися місцеві традиції, вестготська спадщина, арабські та французькі впливи.

Отож, в романську добу становлення власне західноєвропейської оборонної архітектури в основному відбулося; цьому значною мірою посприяли зв'язки з Римською імперією, де все ще культивувалася давньоримська спадщина та знайомство з фортифікаціями під час Хрестових походів.

Оборонні споруди Готичної доби

Готичні оборонні споруди розпізнати значно важче, відрізнивши від романських, на відміну від споруд сакральних: адже значна товщина стін, відсутність «зайвого» декору і вузькі вікна, властиві спорудам романського стилю, були також елеметнарними вимогами до ефективної оборонної споруди, зумовленої вже суто практичною стороною справи, і, зрештою, здоровим глуздом. На теренах більшої частини Європи воєнна справа, озброєння і способи ведення війни на той час ще не змінилися настільки, щоб у сфері оборонної архітектури можна було чекати значних змін.

Проте риси, які відрізняють готичну оборонну споруду від романської, все ж є: це, в першу чергу, значно вищі дахи порівняно з романськими, що «витягувалися» догори, подібно до башт готичних соборів, їхніх віконних арок та вимпергів. Звісно, поширилися й вдосконалення суто утилітарного характеру, зумовлені переходом від пасивної облоги – і, відповідно, оборони – до активної, знайомством з підходами ромейських та арабських будівничих – воєнна справа все ж, звісно, розвивалася – йдеться, наприклад, про вивіщення башт, заміну квадратних башт на круглі тощо – нижче про це піде ширша мова. Інша справа, що вони до певної міри «влилися» до готичного стилю, ставши його більш чи менш невід'ємною частиною.

Наслідком згаданого розвитку, стимулом і причиною якого стали значною мірою Хрестові походи, стали:

- поширення круглих башт, які звідтоді істотно переважають. Вони дозволяли вести рівномірніший обстріл довколишньої території, покриваючи його краще, ніж із більше доти поширеної квадратної башти.
- Розташування стін у два паралельні ряди. Зовнішній ряд при цьому робився значно нижчим – так, щоб нападників можна було обстрілювати з обох рівнів стін одночасно, не ризикуючи при цьому зачепити своїх.
- Значно краще освоєння зведення оборонних споруд в гірському ландшафті. Саме таким був в основному ландшафт територій на Близькому Сході, де намагалися закріпитися хрестоносці. Фортеці намагалися зводити потужними, і такими, що по можливості потребували б меншої кількості захисників (сили хрестоносців, яким вони намагалися утримати завойовані території були малими).

До Скандинавії круглі башти дісталися дещо пізніше: так, у Швеції вони поширилися з кінця XV-го сторіччя. Взагалі слід сказати, що там муроване будівництво оборонних споруд почалося аж з 2-ї пол. XIII-го сторіччя; причому дерев'яні оборонні споруди ще понад три сторіччя зберігають поважне значення.

Коло XIII-го сторіччя європейські військовики, схоже, зрозуміли, що башта, як елемент оборонних споруд може бути не лише самостійним вузлом оборони, а ще й зручною «вогневою точкою», з якої можна обстрілювати хоч усю територію фортеці (якщо та була невеликою). Для цього варто було лише «підняти» вежі над рівнем муру, – що й було зроблено. Зокрема, у Галицько-Волинському королівстві, куди з деяким запізненням проникає романська фортифікаційна школа (до неї вже підмішуються перші прояви ранньої готики), муровані вежі набувають значного поширення: вони зводяться в Кам'янці-Литовському, Чарторийську, в околицях столичного міста Холма (нині Хелм, Польща), де їх налічувалося чотири. Башти були переважно квадратної форми, правили за «вогневу точку», з якої добре прострілювалася вся територія фортеці, ключовий останній пункт оборони а також за спостережний пункт. У випадку з Холмом вони правили за своєрідний укріпрайон, котрий мав зустріти ворога на підступах до столиці.

Добре збережена донині вежа в Кам'янці-Литовському (тепер на території сучасної Білорусі), що є унікальною спорудою для Східної Європи – єдиним на цих теренах донжоном круглої форми, належить до романського стилю – проте в ній наявні ніші зі стрільчастими арками, що вже є характерною рисою готики.

Крім того, в готичну добу хоч і не дуже, але все ж помітно ошатнішим став екстер'єр: мурі прикрашають неглибокі й зазвичай досить вузькі стрільчасті ніші. Урізноманітнилися й деякі матеріали: так, з'явилася черепиця численних форм і розмірів, що могла, до того ж, бути не лише теракотового, а й зеленого, чорного та жовтого кольорів (ці найлегше було одержати). Причому

зеленими та жовтими були полив'яні плитки. Збереглися відомості про те, що черепицею жовтого та зеленого кольорів було покрито дахи Мальборкського замку (Прусія), де знаходилася ставка магістра Тевтонського ордену і лише зеленого (та, можливо, ще чорного) кольору – замку в Троках (Тракаї) – резиденції Великого князя литовського, про що свідчать і результати розкопок. Видовища, слід гадати, сприймалися, як вельми представницькі.

Нечасто, але траплялося, що й оборонні споруди прикрашалися вельми щедро; отоді вони вже значно більш нагадували готичні, небагато поступаючись і деяким соборам: тут і вимперги з крабами, і колончасті пояси зі стрільчастими арками над ними і, часом рельєфно виділені на стіні пілястри – йдеться про Староместську передмістну (тобто перед мостом – кін. XIV-го сторіччя, арх. Петро Парлерж) та Порохову башти (2-га пол. XV-го сторіччя, арх. М. Рейсек), що постали у Празі. Цікаво, що обидві вони мають вузькі й високі дашки декоративних башточок, розташованих по рогах попід дахом основного об'єму башти – тех характерна риса готичних оборонних споруд. Проїзні башти широко використовуються також в якості самостійної оборонної споруди для захисту, наприклад, мостів (Страсбург, Вормс, Прага).

В замковій архітектурі нерідко застосовується фахверк, з якого споруджуються, в основному надбудови на масивах оборонних мурів донжону й двору, а також нерідко господарські споруди. Одних з кращих зразків готичної оборонної архітектури є замок Ельц (Німеччина), котрий зберіг тогочасні архітектурні форми практично незмінними до наших днів.

Сильно розвинулися склепіння: в готичну добу вони часом набувають вельми складних форм (серед них, наприклад, віялоподібна, найпопулярніша свого часу в Англії та сотова, або, як її ще називали, алмазна, поширена в Чехії); починають використовуватися нервюри, котрі сплітаючись під стелею (часто в найвищій точці приміщення зводяться до хрестоподібної форми), ділили склепіння на численні ділянки; спускаючись донизу, нервюри збиралися в пучки колон, що вже стіною спускалися до підлоги (хоч це було не обов'язково). Взагалі самі інтер'єри в цей час стають значно розкішнішими, житла – зручнішими та затишнішими.

У XII-му сторіччі значно міцнішає нова грізна держава досить незвичного типу: Тевтонський орден. Його землі, свого часу відібрані в місцевого прибалтійського населення вельми інтенсивно забудовувалися фортецями. На відміну від решти земель феодальної Європи, де панувала лицарська васальна «вольниця», на землях, окупованих тевтонською державою, мережа фортець розбудовувалася цілком усвідомлено: вони були опорними пунтами для поетапно здійснюваного *Drang nach Osten* («Наступу на Схід»), підкорялися єдиному командуванню (давалася взнаки порівняно сильна дисципліна Тевтонців, що було не в останню чергу, викликано їхнім суворим монастирським статутом і суворо регламентованим життєвим розпорядком). Все це, звісно, не могло не позначитися на ефективності використання цієї мережі – тоді як у більшості держав Західної Європи замки часто ставали «дестабілізуючим» чинником, служачи опорою бунтівним феодалам та лицарям-розбійникам (останніх свого часу особливо багато розвелосся в Німеччині). Тевтонському ордену його замки служили в якості баз постачання, поштових станцій, засобом контролю за окупованим населенням (саме замки й фортеці свого часу допомогли Ордену зберегти контроль над Прусією під час грізного 14-річного повстання місцевого населення).

За таких умов в Ордену була можливість «звести воєдино» досвід фортифікаційного будівництва, визначивши для себе найзручніші типи. Такою новою знахідкою став тип замку, що одержав назву конвентського дому («Konventhaus»). Його головна концептуальна відмінність від більшості попередніх замків Середньовіччя полягає в тому, що він служив не одній людині – але й не громаді (бо тоді цей замок, можливо, за принципом планування та функціями не вельми відрізнявся б від городища) – а обмеженому колу формально рівних між собою осіб – чернечій громаді. Ця відмінність впадає в око вже при порівнянні планів замків типу кастель та Konventhaus: якщо в першому яскраво виражений композиційний центр – донжон, що займає часто порівняно до решти площі замку невелику площу, а все ж є виразно домінуючим компонентом, – то в конвентському домі

такий цетр просто відсутній – чи, в усякому разі, так чітко не вирізняється – так само, як не вирізнялися між собою брати-лицарі, що мекали в однакових келіях, розташованих вздовж мурів, мали спільну їдальню, спальню. Тобто, суворо кажучи, конвентський дім був чимось на кшталт гуртожитка – хоч і порівняно просторого і добротного, як на середньовічний рівень комфорту.

В замку типу Konventhaus певною мірою відобразилася практичність (про вираження в цьому традиційної риси німецького характеру говорити, може, ще рано – проте не забуваймо, що Тевтонський орден, який значною мірою долучився до формування цього типу замку, складався переважно з представників саме цієї нації). По-перше, впадає в око їх виражена регулярність (яка втім, станом на Пізніє Середньовіччя вже стала «давати збої»): замки були чотирикутними в плані, з чотирма (зазвичай) вежами по рогах; п'ята вежа могла бути надбрамною; житлові, господарські та сакральні споруди розташовувалися вздовж мурів замку, примикаючи до них, утворюючи квадратного двора в центрі. Споруди всередині двору часом займали весь периметр внутрішньої сторони мурів: таким чином в замку утворювався двір. Вони оперізувалися галереями, зазвичай дерев'яними (внутрішніх сходів для сполучення між поверхами не споруджували). За приклад може правити Тракай – резиденція литовських князів, що багато ввібрав від архітектури сусідніх земель Тевтонського ордену.

На XVI-те сторіччя башти знов нижчають, зазвичай не здіймаючись над рівнем муру, що було викликано вдосконаленням артилерії: за її допомогою надто високу башту можна було «підсікти». Тож башти, рідко піднімаючи вище рівня стін, часто роблять товстими й круглими. Вони сильно випинаються за лінію муру, щоб забезпечити кращий фланкуючий обстріл ворога. Той самий чинник зумовив і занепад типу Konventhaus. Його знов замінює тип кастель, вже, щоправда, дещо модифікований (зокрема, він втрачає регулярність).

В Німеччині набуло поширення будівництво з цегли, звідки воно поширилося країнами – «сферами впливу» Німеччини (головним чином ідеться про Прибалтику), а також країни з «дефіцитом» каменю, придатного для будівництва – зокрема, Великому князівстві Литовському, Руському та Жемайтійському, згодом – Речі Посполитій. У Східній Європі одними з перших мурованих оборонних споруд були замки в Наваградку (Новогрудку), Крево та Луцьку, що постали в XIV-му сторіччі. На кладці стін, що належать до раннього будівельного періоду Луцького (або т. зв. Любартового) замку, можна від слідкувати не вельми високу якість цегли: часто трапляються перепали, цеглини надто різняться своїми розмірами; серед них часто трапляються перепалені (й через те частково оплавлені) цеглини. Пізніше, коли робота нових цегельень у Литовсько-Руському князівстві налагоджується, покращується й якість цегли; спільність розмірів цегли, використаної при зведенні Любартового та деяких інших русько-литовських замків дозволяє припустити їхнє походження з одного виробничого центру. Цікаво, що в оборонних спорудах Луцька майстри виявили творчих підхід: темніші перепалені цеглини вкладали торцями в певному порядку, так, що утворювалася орнаментальна кладка.

А в Прибалтиці набула поширення брильчана кладка з необроленого каміння галькоподібної форми (Ергемський замок), в якій відобразилася специфіка матеріалу, а можливо, й місцеві традиції (Прибалти до появи хрестоносців зводили городища, укріплені кам'яними мурами). Брильчана кладка часом використовувалася разом з цегляною, яка теж набула місцевого «прибалтійського» виду – в ряді цегли чергувалися два лажки (довші торці) й один тичок (короткий торець).

У XIII-му сторіччі готика досягла нинішньої Румунії, де нашарувалася на елементи романського стилю. Яскравим зразком є замки Бран та Нямц, перші відомості про які сягають XIII-го сторіччя. Там на неї дещо накладається роменська спадщина, в ключі якої розвивався Балканський регіон.

У східній Європі фортифікація, природно, набула місцевих особливостей. Так, по-своєму трактувалася готика в оборонних спорудах Польщі. Одним з перших готичних замків був зведений Казімежем III-м в Кам'янці. Пізнішими зразками готики на території Польщі стають міські укріплення

Варшави та Кракова. Вони характеризуються присадкуватістю; фасади зберігають лаконічність, башти також не здіймаються догори.

На землях Литви-Білорусі фортифікація переосмислюється по-своєму. Там, як і в Україні, були сильно поширені традиції дерев'яної архітектури, які частково перекинулися й на муровану. Яскравим прикладом такої тенденції є Мирський замок: деякі його башти являють собою восьмерика на четверику – традиційну (доречі, для України також) форму дерев'яної архітектури. Суто місцевим є також характерний декор його мурів, що віддалено нагадує мотиви білоруської народної вишивки.

Типовим елементом готичних оборонних споруд стала висока (порівняно з романськими часами) прямокутна вежа. Така вежа, наприклад, є основою замку Карлштейн (Чехія). Ще характернішою рисою є прибудова до такої башти (незалежно від того, чи була вона елементом замку, чи міських укріплень) менших круглих башт по рогах; причому башти часто «виростали» з рогу десь із середини висоти башти, не сягаючи землі; а траплялося, що вони починалися від землі, - а завершувалися, не доходячи до верху. Приклад – башта над мостом у Вормсі (Німеччина).

В Пізньому Середньовіччі буйно розвиваються міста, що, часто набувши самостійності у внутрішньому керуванні стають важливим політичним й економічним чинником в житті європейської громади; це негайно позначається на їхній фортифікації. Чимало міст обводяться захисними мурами, що стають важливим виразником економічної та воєнної могутності міст – напр. Любек у Шлезвігу, Флоренція в Італії, Гданськ (Данціг) у Помор'ї, Вісбю в Швеції, Дубровнік у Далмації. На XV-те сторіччя в їхніх оборонних спорудах з'являється мур, що розташовувався на незначній відстані передмуром основним, будучи значно нижчим від нього – аналог роменської переболи. Цвінгер – простір між цими мурами використовувався для розміщення військ і розташування артилерійських оборонців.

Особливо поширюються міські укріплення в Німеччині (формально єдині, а фактично – розділені), де нестабільна політична й соціальна обстановка, регулярні усобиці та бешкет ватаг лицарів-розбійників змушували кожна громаду – зорема, Ю громаду міську – дбати самі за себе, укріплюючись як можна – благо, не було сильної центральної влади, котрою укріплення окремих центрів і периферії завжди не віталось. Тож на Німецькій землі виникла низка укріплених міст, серед яких були навіть зовсім маленькі; останні, розташовані у горах і ґрунтовно укріплені, одержали назву «міцних карликів».

У XV-му сторіччі Європа переймається можливим протистоянням турецькій загрозі, у зв'язку з чим масово розбудовуються та реконструюються старі фортеці, й зводяться нові; а на території Східної Європи, що регулярно страждала від татарських набігів, коли дозволяли ресурси, зведення фортець і поготів не припинялося. В Західній Європі, наприклад, ґрунтовній реконструкції було піддано міські укріплення Нюрнберга; в її ході, зокрема, деякі квадратні башти було перебудовано на круглі, що мало посприяти їхній «протиартилерійській» стійкості.

Фортифікаційні споруди в добу Ренесансу. Виокремлення нових типів оборонних ансамблів.

В добу Відродження у фортифікаційному будівництві відбуваються значні зміни: якщо в попередню добу вони ще просто урізноманітнювалися та ускладнювалися (поява різних типів замків,

нових архітектурних деталей), то згодом не лише міняється радикально підхід до оборонного будівництва – чому сприяють не лише виникнення й поширення нової – бастионної – системи фортифікації, а й ґрунтовними соціально-економічними змінами та зсувами, що відбулися в той час в європейському суспільстві.

В добу Ренесансу відбуваються все чіткіше розмежування замків на власне замки, палаци і фортеці. Напочатку обидва зовні ще мають багато спільного із замком, проте, вельми узагальнивши ситуацію, можна виділити дві протилежні тенденції, властиві двом новим видам оборонних споруд (при тому, що остання з них – палаци – стає такою що далі, то більш формально): палаци стають все більш декоративними, а фортеці – все більш утилітарними й практичними з воєнно-стратегічної точки зору.

Замки ж як такі з часом поступово вироджуються, хоча сам термін, який, щоправда, звідтоді характеризував не так призначення, як архітектурні форми споруди, застосовується й понині.

Звісно, насправді не все було так просто: творці палаців дуже неохоче відмовлялися від звичних архітектурних форм, які, до того ж, можна було вигідно переосмислити в дусі нових технологічних новинок та модних віянь. Тож, хоча башти, підсябиття (машикулі) й зубці лишаються чистою «формальністю», вони протягли аж до часів романтизму, коли відбулося їхнє «друге народження». Слід гадати, у живучості таких елементів спрацьовували й асоціації суспільства замків з аристократизмом, якого ті, хто до цього кола належав (або хотів належати) всіляко намагалися підкреслити.

Попри те, наприклад, що лицарство хилилося до занепаду, сама «ідея лицарства» популярності ажніяк не втрачала – а радше, зовсім навпаки. Це десь і природньо: поки лицарство існувало, ніхто не замислювався над тим, чого воно існує і навіщо – як над річчю цілком буденною і звичною (а почасти й обридлою, якщо взяти до уваги негативні фактори, котрі має всяке культурне явище). Проте слід було лицарству зникнути (вірніше, почати зникати), як суспільство, усвідомивши, що воно втрачає, вже не згадувало негативних сторін існування лицарства, а натомість, як це людям зазвичай властиво, зосереджувалося на позитивних факторах, які були гідними наслідування; а позаяк реальної картини «під руками» вже не існувало, ці фактори часто піддавалися ідеалізації. Ідеалізувалися, зрозуміло, при цьому, й лицарські атрибути – тобто все, що в уяві суспільства так чи інакше асоціювалося з лицарством. Так, наприклад, попри поширення в Європі шпаги, яка в добу Відродження й Бароко вже досить надійно довела свою практичність і відповідність вимогам епохи, в Англії меч, як атрибут шляхтича, зберігався аж до XVII-го сторіччя.

Не видається при цьому дивним, якщо й архітектурні форми замків (котрі вже напевне стійко асоціювалися з лицарством, причім небезпідставно) з тих самих міркувань культивувалися в житловій (і часом, без особлвої на те потреби, навіть в оборонній архітектурі) архітектурі.

З іншого боку, звісно, шаноба до лицарства не подвигала більшу частину європейської шляхти проживати в таких самих суворих (і, сказати поправді, нездорових) умовах, які забезпечували похмурі, темні й холодні романські і почасти навіть готичні інтер'єри. Тому часом власники палаців (що формально ще вважалися замками) не зупинялися перед знесенням споруд Зрілого й Пізнього Середньовіччя коли ті, на їхню думку, заважали облаштуванню бажаного ансамблю. В кращому випадку сувору споруду перебудовували, нерідко обсаджуючи її декоративними елементами, а також додаючи новомодні архітектурні форми так, щоб стара споруда по можливості, сприймалася разом з ними, як органічне ціле.

Спрацьовував і практичний чинник: перебудувати, оштукатурити й облаштувати за новою модою стару башту було значно вигідніше, аніж зводити нову.

З іншого боку, й фортеці (принаймні, їхню житлову частину) не квапилися. Хоча комендантові, залозі та обслуговуючому персоналу архітектурні цяцьки були ні до чого, ніхто не прагнув підганяти

фортеці під суворий вигляд перших замків Зрілого Середньовіччя. Навряд чи випадає заперечувати, що до цього підходу спричинилася й культурно-мистецька думка Європи, що на той час вже зайняла досить міцні позиції в світогляді тогочасного суспільства. Тож, творці фортець – там, принаймні, де це коштувало недорого – воліли дотриматися принаймні мінімальної естетики: хоча б на тому рівні, щоб, скажімо, поштукатурити мури господарських спорудоборонного комплексу.

Крім того, варто відзначити, що змінене призначення оборонної споруди напочатку не дуже помітно відбивалося на архітектурі та плануванні: зберігався донжон, характерних набір господарських споруд; членування території фортеці на двори не міняло своїх головних принципів. Але міняється призначення будівель: оскільки фортеця стає не помешканням однієї сім'ї, а, фактично, воєнною ставкою, остаточно втрачається її «житловий» аспект: це вже не сімейне гніздо – цей факт міг передбачати навіть у суворому романському замку хоч якийсь елементарне прагнення до затишку. У фортеці (що напочатку сильно утруднює її відокремлення від замку) ніби всі характерні риси замку зберігаються: внутрішнє невелике господарство, загалом ті самі господарські будівлі, принципи поділу на двори, наявність храму тощо.

Проте фортеці від замків відрізняє характерний підхід до їх використання, котрий був цілковито протилежним замковому принципу і дав про себе знати в архітектурі. Ця відмінність полягала в тому, що фортеця передбачала велике зкупчення військ у ній – яке, на відміну від «середньостатистичного» феодала, могла собі дозволити централізована держава. Фортеці зводилися в стратегічно важливих місцях – і ця важливість спонукала готувати їх до, можливо, тривалого й масштабного протистояння, з задіянням вельми значних сил. Ось ці значні сили й мали бути готовою прийняти фортеця, максимально забезпечивши оборону стратегічного напрямку – адже при найміцніших стінах і найкращій архітектурі, тривала оборона проти значних сил все ж передбачає велику кількість війська. Вельми цікаво, що в архітектурі оборонних споруд таким чином відобразилися зміни не лише у військовій справі, а й у підході до ведення війни, її, сказати б, духовних пріоритетів. Якщо в Середньовіччі, при обороні замків, розрахованих на захист малою кількістю війська мали більше значення дії окремої особи («особистісний фактор»), котра своєю доблестю і воїнською вправністю нерідко могла виправити ситуацію на цілій ділянці оборони, то в добу Відродження та Бароко – якраз коли лицарське ополчення почало витіснятися найманцями – набуває більше значення дисципліна військ, більше значення надається вдалому маневру великими масами солдатні, од якої вже навіть не вимагається великого воїнського мистецтва, особистої доблесті і навіть хоробрості, – а радше послух командуванню, і дії виключно «за статутом». Це цілком узгоджується з підходом часів Середньовіччя, коли велика увага надавалася подвигам і бойовим звитягам окремо взятого лицаря, а пізніше особисті подвиги вояка хоч і відзначалися в якості заохочення, проте вже не мали в очах суспільства такого великого значення.

Тому якщо замок, навіть великий, розрахований на оборону порівняно малими силами – цьому сприяло його складне планування з численними, вузькими проходами, які зручно було обороняти часом непомітними, переходами із двору в двір та іншими пастками й «архітектурними хитрощами», – то фортеця якраз передбачала розташування в ній великого, часом багатотисячного гарнізону, з яким тривала й успішна оборона видавалася певнішою. Якщо в замку тонкощі оборони могло знати обмежене коло осіб, до яких входили добре знайомі з замком васали-захисники, – і цього було достатньо, то у фортеці користування пастками та непомітними переходами в ході оборони могло лише заплутати самих оборонців – ландскнехти, різноманітні найманці а згодом солдати регулярної армії, прибулі невідь звідки, і навіть їхній очільник – полководець, відряджений до фортеці, могли бачити її вперше. Тут при обороні потрібні були зазвичай не хитрощі – при великій кількості війська у них не бачилося такої потреби – а знання воєнної науки, яка, до того ж, станом на XVI-те сторіччя фактично зформувалася а згодом й уніфікувалася. Цьому сприяв масовий обмін досвідом між європейськими державами у царині оборонного будівництва, що виявилось, зокрема, в частих відрядженнях воєнних архітекторів – головним чином, з Франції й Голандії, а також з Італії та Німеччини – до інших європейських держав, де вони споруджували фортеці за замовлення тамтешніх урядів.

Так, 1627-го року до Швеції було запрошено Симона де ла Валле, який звів фортеці Екольсунд, Тідьо, Фіхольм та Русерберг; а до України на запрошення польського уряду прибув Гійом Левасер де Боплан, що звів низку фортець, і серед них – Кодак.

Відповідно, згідно з новими віяннями навколо замку, котрий часом уже встигав перетворитися на палац, зводилися бастионні укріплення, що істотно збільшували його площу. На терорії цих укріплень, – котрі, доречі, вже зводилися з землі, яка була значно менш вразливою перед артилерією, проте іноді, все ж обличковуючись камінням – розташовувалися господарські та складські споруди а також житлові приміщення для гарнізону. Таким чином були перебудовані фортеці Хотин, Дубно, замок в Ужгороді.

По-своєму розвиваються міські укріплення, які також зводяться за єдиним планом. В цей час під впливом гуманістичних тенденцій розвивається така собі концепція «ідеального міста» – впринципі утопічна, але ось схему укріплень, котра у такого міста теж мала бути «ідеальною», не раз намагалися повторити архітектори Європи. Такі, «витвори» траплялися, зокрема на Заході України: спроба наслідувати схему укріплень «ідеального міста» простежується в оборонних спорудах бастионного типу Жовкви та Станіславовва (нині Івано-Франківськ). Останній був свого часу однією з наймогутніших фортець у цілій Східній Європі.

Крім того, фортеці від замків відрізняло те, що перші зазвичай, зводилися відразу й за єдиним планом; а якщо вже перебудовувалися, – то відразу, з продумуванням усіх деталей і знов-таки, за єдиним планом. Тоді як замок міг розбудовуватися ситуативно: окремі елементи протягом віків могли додаватися, руйнуватися і перебудовуватися, внаслідок чого замок нерідко являє собою конгломерат стилів і воєнно-інженерних підходів, не кажучи вже про техніку спорудження. Крім того, на характер і хід перебудов впливали не тільки і часом не стільки стратегічна доцільність, скільки статки феодала-власника; тимчасом держава, здатна на якісь час спрямувати великі ресурси до одного місця, могла собі дозволити менше рахуватися з витратами.

Варто відзначити, що фортеці (тобто замки «центрального державного підпорядкування») зводилися й раніше: Так, наприклад, король Едвард II-й, завоювавши Вельса, обсадив його узбережжя 8-ма новими замками; а Казімеж III-й, завоювавши Волинь, негайно спробував закріпитися на ній, звівши замок у Володимирі. Проте ці самі укріплення, хоч формально й були «державними фортецями», проте очільники держав – монархи часто передавали їх тим-таки феодалам, що формально й так їм підпорядковувалися, але мали певну свободу користування (і перебудови) дорученого форпосту – адже той передавався їм як лен – на правах особистої власності. Навіть якщо це було не так (фортеця чи місто-фортеця безпосередньо підпорядковувалося королеві) – його становище від того мало мало мінялося: адже король, по суті, був таким самим феодалом, як і його васали (хоч формально й «найстаршим») – але часом його домен (особисті володіння – вотчина) не переважав ні за розмірами, ні за об'ємом різноманітних ресурсів володіння деяких формально підлеглих йому магнатів. Феодалне ж суспільство відоме своєю консервативністю: воно вкрай мляво (а то бува й вороже) сприймає різноманітні нововведення; що не сприяло швидкому поширенню здобутків фортифікації. Централізація європейських держав і зміцнення монаршої влади в добу Відродження та Ранняго Середньовіччя істотно посприяло не лише розвиткові фортифікаційних споруд, а й узагальненню досвіду в справі їх зведення. В добу Відродження з'являється бастионна система оборони, перед в які ведуть Голандія (Нідерланди) та Франція; башти відступають на другий план, а згодом і взагалі зникають. Шляхетські резиденції, котрі часто мали вигляд вже швидше розкішних палаців, ніж оборонних замків-сховищ, обводилися валами з бастионами, нерідко обличковані цеглою або камінням, часто правильної (чотирикутної) форми, якщо дозволяв рельєф місцевості. Оборона лінія з бастионами будувалася на значній відстані від житла-палацу, щоб вберегти його від обстрілу; крім того, збільшувалася площа оборонного двору, що дозволяло розташувати там значну кількість війська з усім супровідним добром (зокрема, артилерією та обозом). Фортеці ж, котрі на початку не вельми відрізнялися від таких перебудованих палаців, розташовуються відповідно до стратегічних потреб в масштабах не феодала, а цілої держави, а то й

регіону (так, напр., очікуючи турецького вторгнення в Центральній Європі зводили фортеці та укріплювали міста так, щоб вони утворювали ніби оборонну лінію на передбачуваному шляху турецького вторгнення; до цієї системи входили, зокрема, столичні Буда й Відень). Архітектура також підкоряється практично-воєнним потребам: будівлі розташовуються раціонально, з розрахунку на зручнішу оборону. Вони набувають більш «казарменного» вигляду; зрозуміло, міняються й їхні функції та призначення, котрі вже задовольняли повсякденні потреби не сім'ї шляхтича-феодала та його найближчого оточення, а військового гарнізону та супровідних служб.

Отож, у фортеці головною метою було не комфортне проживання (в Середньовіччі обороноздатність до поняття комфорту теж входила, потім, щоправда, зникнувши), а підкореність воєнним потребам – які, проте, також передбачали – в ідеалі – елементарну зручність і комфортність проживання гарнізону з комендантом на чолі та обслуги. Поширення фортець, які зводилися за єдиним планом, передбачали розташування в них великої кількості військ стало логічним наслідком централізації європейських держав, відживання феодалізму.

Висновок

Оборонна архітектура Середньовіччя пройшла вельми цікавий шлях, давши в процесі свого розвитку чимало цікавих рішень як з точки зору архітектурної (технічний, естетичний та інші аспекти) так і з точки зору концептуальної. Особливо цікавим видається аналіз оборонних споруд, як відповідей на виклики воєнно-політичного характеру вкупі з характером соціальним, що поставали перед середньовічною громадою; в цьому ключі безперечно цікавим видається також регіональні відмінності оборонних споруд, що виказує різноманітність підходів до вирішення посталих питань, в яких відображалися ментальність, технічна думка, естетичні сподобання та культурні особливості різних народів, виразником яких ставали конструктивна модифікація, технічні та композиційні вдосконалення, поява одних і відживання інших типів оборонних споруд чи їхніх елементів. Деякі з них були згодом переосмислені в дусі нових віянь і запитів, зазвичай при цьому втрачаючи свою первинну функцію, набуваючи натомість функції суто декоративної, рідше – переосмислюючись в дусі нових запитів і таким чином ставши набуток культури і мистецтва. Прикладом можна вважати кутові башти в палацах Нових та Новітніх часів (котрі порівняно з середньовічними були зменшеними в об'ємі і правили вже, звісно, не за пункти оборони, а, в кращому випадку, площадки для милування краєвидом (траплялося, що не передбачалося й такої функції)), зубці на стінах, в яких часом навіть прорізувалися декоративні амбразури, щоб надати схожості із замком. Та й сам замок став об'єктом для переосмисленого наслідування відразу в пост середньовічну добу; правильніше сказати, в цей час відбувається плавне перетікання функцій замку (оборонна змінюється на «декоративно»-представницьку): власне «переосмислене наслідування» відбулося в період романтизму.

Таким чином, оборонні споруди, послуживши в буремну епоху прихистком для своїх створювачів, стали невід'ємними елементами культурної спадщини їхніх нащадків.

Джерела:

1. <http://www.castle.lv/teuton/all.html>

2. **Архитектура Германии: пфальцы и бурги**

<http://arhistroika.ru/arxitektura-germanii-pfalcy-i-burgi>

3. **Романская архитектура Франции: замки**

<http://arhistroika.ru/arxitektura-francii-zamki>

4. **Фортификационное строительство крестоносцев**

<http://arhistroika.ru/fortifikacionnoe-stroitelstvo-krestonoscev>

5. **Романская архитектура Англии: Нормандские замки**

<http://arhistroika.ru/romanskaya-arxitektura-anglii-normandskie-zamki>